

Катарина Мано Зиси¹

ПСАЛТИР С ПОСЛЕДОВАЊЕМ (ГОРАЖДЕ, 1521)²

Издања српске средњовековне штампарије основане при цркви Светог Георгија на Дрини код Горажда представљају ране палеотипе, настале не задуго после првих српскословенских инкунабула на Цетињу (1494–1496). Горажданска је прва штампарија која је после престанка рада цетињске наставила са штампањем књига у унутрашњости Балкана. Њен оснивач, Божидар Горажданин, међутим, морао је за почетак да се ради набавке потребне опреме и стицања типографског знања његових будућих штампара ослони на већи штампарски центар. Стециште српских штампара, као и штампара из других европских земаља, била је у то време тадашња штампарска метропола Венеција. У томе граду затекли су се Горажданици, браћа Ђуро (Ђураћ) и Теодор Љубавић, у исто време када је започињао своју значајну штампарску делатност војвода Божидар Вуковић Подгоричанин. Горажданици су, чини се, већ по завршетку прве књиге пренели штампарију у Горажде при храму Светог Ђорђа на Дрини, где су наставили штампање књига. Издали су укупно три књиге: *Литургију* (Служабник) 1519, *Псалтир с последовањем* 1521. и *Моливеник* (Требник) 1523. године.

Друга књига Горажданске штампарије појавила се две и по године после *Литургије*. Знатно обимнији *Псалтир са часословом и последовањем* завршен је 25. октобра 1521. године. Подаци о њеним ауторима и настанку штампани су у завршном запису на крају књиге:

„Почеше се сије светије књиги глагољемине Псалтир, повељенијем мојим старцем и родитељем Божимдаром Горажданином. Туди же се о сем смерени мних и свештеник Теодор при храму светаго великомученика Христова Георгија на реце Дрине. Савршише се от битија ва лето 7029. а от рождства Христова тисушта 529, круг слнцу 1, а луне 18, индиктион 21, месеца октомврија 25. дан”.

Псалтир је штампан по заповести „старца и родитеља” Божидара Горажданина, оснивача ове штампарије, о коме се највише података могло наћи у тексту *Мољенија Ђура Љубавића ка часним презвиџером у Литургији*, првој књизи браће Љубавића. О штампању се и овога пута „трудно” монах, свештеник Теодор. Убикација штампарије јасно је назначена: „при храму великомученика Христова Георгија на реци Дрини”. Још би било прецизније да је Теодор већ овде навео „в месте Горажде”, што ће учинити тек у колофону треће књиге, *Моливеника*.

¹ Аутор је археограф саветник у Народној библиотеци Србије (у пензији). Бави се археографским описом старих рукописних и штампаних књига, првенствено с ликовног аспекта. – Напомена ур.

² Дио текста *Књиге горажданске штампарије* је, поводом 500 година од штампања *Псалтира с последовањем*, прилагођен и уз дозволу аутора прештампан из зборника *Горажданска штампарија*. Београд: Народна библиотека Србије, Источно Сарајево: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 2008.

Фотографије додате накнадно, нису дио ауторског текста. – Напомена ур.

Датум завршетка штампања назначен је, уобичајено, са две године: године од постања, 7029, и године од Христовог рођења, 1529, месеца октобра 25. дан. Теодор Љубавић је и у *Псалтиру*, као и у *Литургији*, рачунао године од Христовог рођења по александријској ери, одузимањем 5500 година од назначене године од постанка света. Како је већ раније изложено, изгледа да га је на то навео летописачки запис који је штампао при крају ове књиге, под насловом Указ летом вечним, колико од кога века (л. 351'). Најрелевантнија година за датирање књиге је она која гласи: „А всех лет от Адама до Христа пет тисушт пет стотина (5500 година)”.³ Познато је из Теодоровог записа који претходи овоме да је он боравио у манастиру Хиландару на Атосу и тамо пронашао списе о правилима великог поста, и још неке које је унео у последовање *Псалтира*. Кратак летопис, међутим, не помиње. Данас је тешко утврдити порекло списа, а не искључује се могућност да га је сам Теодор саставио. Извесно је само да је поступио по назначеним годинама у тим таблицама.

Коначно, пресудан за датацију *Псалтира* је запис на самом крају књиге (л. 352), који је потврдио да је *Псалтир* завршен 1521. године. О овом историјском запису било је речи поводом датације *Литургије* као о незаобилазном кључном податку за разрешавање проблематичног Теодоровог датирања горажданских књига.⁴ Запис, наиме, у преводу на савремени језик гласи:⁵

Крај седмог века, почетак осмог века, посљедњих година, године 7029 (= 1521).

Ове године паде султан Сулејман на реку Саву са мноштвом Исмаилићана и прелажаху реку Саву као по суву преко моста на ону страну Срема а и други у лађама препловише, иако ни реке нису могле задржати те силне Исмаилићане, мада Угри имаше наду у те силне реке Саву и Дунав. И опколише одасвуд славни град Београд и друге околне градове и летаху као змије крилате, села и градове палећи. Авај чуда, тада такве невоље имаше та земља! И у тој земљи Срему, велим, дивна села и места запустеше, а цркве и градове разорише. А славни Београд Угрин невољно предаде Исмаилићанима и уђоше у њега агаренска чеда августа, 28. дан. А госпођа Јелена, бивша деспотица, невољно остави град Купиник и даде се бегству преко реке Дунава у унутрашњу Угарску. А славну и дивну земљу деспотову Турци попленише, а и град Купиник разорише месеца септембра 9. дан.

³ На податак о протеклих 5500 година од Адама до Христа као битан доказ о рачунању времена горажданских књига први указују Иларион Руварац и Ватрослав Јагић, те на значај летописачког и историјског записа у *Псалтиру*, које објављују изворно у целини (нерашчитане) укључујући и колофон, према примерку из манастира Крке, види: I. Ruvacac, V. Jagić, *Zur altserbischen Bibliographie*, 307–309. Овај примерак из манастира Крке са наведеним текстовима, нажалост, више нема последњи лист са завршетком летописа, записом о паду Београда и завршним Теодоровим записом са подацима о времену и месту штампања *Псалтира*. Њихов садржај је данас познат само по објављеним преписима. Пре поменутог Руварчевог и Јагићевог преписа из 1910. ове значајне записе објавио је први, још 1901, М. Вукичевић, преписавши их из примерка *Псалтира* на који је наишао приликом свога обиласка задужбине херцега Шћепана у Горажду 1900. године, види: М. М. Вукичевић, *Из старих србуља*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, књ. XIII, Сарајево 1901, 334–335. Нажалост, овоме примерку се замео траг. Примерак горажданског *Псалтира* из збирке старе Народне библиотеке у Београду, бр. 30, са кога је сачинио препис Љ. Стојановић, страдао је приликом немачког бомбардовања Београда 6. априла 1941, уп. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и написи, књ. III*, Београд 1905, 150–152, бр. 5589–5591.

⁴ I. Ruvacac, V. Jagić, нав. дело, 309; уп. напомене 13, 14 и 16.

⁵ Запис су преводили на савремени српски језик: Љ. Стојановић, *Старе српске шtamпарије*, 446 (непотпуно); Ђ. Ср. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti (XIX–VIII veka)*, Beograd, 1960, 229; исти, *Горажданска шtamпарија*, Библиотекар, Београд, 1958, св. 4, 290; М. Пешикан, *Лексикон српскословенског шtamпарства*, у књизи *Пет векова српског шtamпарства 1494–1994*, Београд, 1999, 169 (највећи део записа).

Ови сликовито и непосредно описани историјски догађаји одиграли су се 1521. године. Наведена година одговара 7029. години од стварања света, како стоји у запису, али не и 1529. години од Христовога рођења. То јасно указује на грешку у датирању примењивањем александријске уместо византијске ере у рачунању времена.⁶ Непрецизни и нетачни подаци у пратећим елементима датације потврђују да Теодор Љубавић није био поуздан у хронологији.

ОПИС ИЗДАЊА

Књига је штампана на четвртини табака и састављена је од 44 свешчице, што чини укупно 352 листа: $\overline{\text{A}}^8 - \overline{\text{M}}^8 = 352$ листа.⁷ Кватерниони су нумерисани грчко–словенским бројним ознакама у низу по средини доње маргине, на првом и полеђини осмог листа сваке свешчице. Изузетно четрнаеста свешчица нема ознаке, што је примећено у неколико примерака који су нам били доступни. Нису примењене ни фолијација нити пагинација. Првобитне димензије издања није могуће одредити пошто су сачувани примерци различитих величина. Зна се да је неопсечени примерак *Литургије* износио 225 x 170 мм. Могуће је да је *Псалтир*, који је такође штампан на четвртини табака, био истих димензија. Извесно је само да највећи сачувани примерак из манастира Крке (бр. 70, III конволут), свакако обрезан, износи 205 x 140 мм. Остали сачувани примерци мањих су димензија. Примерак из Музеја Српске православне цркве (Грујићева збирка бр. 327), који износи 190 x 130 мм, и примерак из Архива Српске академије наука и уметности (Стара збирка бр. 161), величине 188 x 140–145 мм, поред поменутог конволута из манастира Крке, иако различитих димензија, послужили су у изради фототипије овога издања.

ПАЛЕОТИПИЈА

Првих седамнаест кватерниона сложено је по моделу сличном *Литургији*, али са променљивим бројем редова на страници. Број редова варира од 18 до 20, ретко 21 ред, укључујући, скоро редовно, још један непун ред текста на доњим маргинама, који указује на садржај текста. Висина 10 редова малих штампарских знакова (курента) износи 74 мм. У овом делу су и размаци између речи велики, посебно око интерпункцијских знакова. Од 18. кватерниона настаје промена. Слог постаје гушћи због умањеног проредка, те 10 редова сада има висину од 70 мм. Број редова на страници је повећан на 22, иако не увек доследно.

За штампање *Псалтира* употребљена су иста слова којим је штампана *Литургија*: комплет малих – ливених слова – курент и нешто већа, ливена верзална слова. Број верзалних слова, црних и црвених, увећан је у односу на претходну књигу, нарочито у делу *Последовања*. Коришћена су иста лигатурна слова и слова са надредним словима, акцентима и титлама. Морфолошке и палеотипске карактеристике детаљно су разматране у опису *Литургије*.⁸

⁶ О датацији *Псалтира* са прерачунавањем пратећих елемената види Е. Л. Немировскиј, *Гораждански Требник 1521 гога*, 384–387; исти, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, Bd. IV, 169–173.

⁷ За опис издања и сачуваних примерака уп. Е. Л. Немировскиј, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, Bd. IV, 186–188, 357–373 са наведеном старијом литературом.

⁸ Штампарски слог браће Љубавића типолошки се издваја од дотада штампаних српкословенских ћириличких књига, од Црнојевићевих цетињских и првих књига Божићара Вуковића, али и од каснијих издања српских штампара. Слова су за *Литургију* сачињена по једној дефинисаној норми и особеној стилизацији неколико ликова слова. Тиме је створен јасно препознатљив слог који се може сматрати једним од оригиналнијих у старом српском штампарству. Уз то, он је чист, јасан, прегледан и лако читљив. Прототип штампаном писму горажданских издања, као и свим старим српским штампаријама, био је ћирилички рукописни устав са неким брзописним облицима. Ослањајући се на национално

Нови облици нису примећени. Слова са надредним знацима, осим оних која су примећена у *Литургији*, углавном су рукописних брзописних облика.

ГРАФИКА

Графичка опрема *Псалтира с пословањем* осмишљена је као и прва књига, тако да доприноси прегледној унутрашњој структури књиге на начин како се то чинило у српским рукописним књигама. За ову прилику гравирани су у дрвету три заставице са преплетним мотивима према узорима заставица из цетињског *Октоиха првогласника* (1494) и влашке *Литургије* (1508), које је штампао цетињски јеромонах Макарије. Заставица са представом Богородице са Христом је она већ коришћена у *Литургији*.

Заставице:

Л. 1: први лист није сачуван ни у једном примерку, претпоставља се да је на почетку могла бити заставица.

Л. 11: правоугаона, скоро квадратна заставица сачињена од преплетеног орнамента; величина 108 x 93 мм; позадина црна, преплетени мотив бео.

Л. 137': правоугаоно поље испуњено ренесансним мотивом лозице са листићима и цветовима, у горњем делу у средини главица анђела са крилима; величина 94 x 51 мм; позадина црна, мотиви бели.

Л. 150: правоугаоно поље испуњено преплетеним мотивом два уланчена концентрична круга; величина 110 x 70 мм; позадина црна, мотив бео.

Л. 179': представа Богородице са Христом Младенцем окриљена преплетом вреже; исти клише коришћен у *Литургији*; величина 105 x 87 мм; отисак у црној боји.

писмо, штампана књига је другачијим технолошким поступком наставила неговање традиције српске ћирилице.

Основни фонд слова чини комплет малих ливених, курентних слова висине 2,7 мм (без горњих и доњих елемената, продужетака). Висина 10 редова текста износи 74 мм.

Део гарнитуре чини и мањи број ливених верзалних слова, лигатурна слова, слова са надредним знацима, акцентима и титлама.

Већина слова из комплета курентних је стабилна, јер се у целој књизи користе исти срезани ликови слова. Нису уочени другачији накнадно израђени облици. Начела моделовања слова евидентна су у графичким елементима којих се придржавао графичар који их је осмислио и резао. Морфологија ликови слова је једноставна, тежи у равнотежности и симетрији, отвореним и облицима, без јаснијег наглашавања танке и дебеле линије. Усправна стабла слова су по правилу вертикална и имају умерено надвучене и подвучене крајеве водоравним цртама, засецима, а водоравне пречке су управне на стабла (**б, г, п, т, ш, џ**).

Слова са петљама (**а, б, в, ђ, љ**) имају лепо стилизоване облине са танком линијом која се задебљава на средини или при крајевима. Извајају се три уска слова: **к, ц** и **џ**, поред таквих устаљених облика за **е** и **с**. Нема оштрих ломљења и повијања стабала и кракова слова **з, р, х, њ**; али њихови „репићи” имају задебљане крајеве, обрнуто од истих рукописних слова, где се, најчешће, ти крајеви стањују у писарском завршном потезу. Иако се ова два различита поступка, писање руком и резање слова, никако не могу поредити, не значи да се и резањем не могу постићи танки „репићи”, што овде, уосталом, потврђује слово **џ**. Објашњење је у ликовном концепту мајстора који је обликовао ликови слова. Ова слова су иста и у оновременим издањима Божидара Вуковића. Слова са продужецима (**з, р, џ, х и ђ**) не прелазе много преко горње или доње линије, тако да празнине између редова нису оптерећене, што, између осталог, доприноси прегледности и чистоти слога.

Псалтир је богато опремљен декоративним иницијалима. Смењују се две врсте стилски различитих великих украсних слова. Црвени иницијали са гранчицама, отиснути са већине клишеа коришћених у претходном издању, броје преко стотину отисака (110). Они се смењују са новим великим преплетеним иницијалима, висине шест до седам редова, којих има знатно мање, 39 отисака са седам клишеа. Преплетени иницијали су израђени за ово издање по узору на иницијале из влашког издања *Служабника* из 1508. године. Отисци иницијала су у највећем броју црвени.

Велики украсни наслови отиснути су са дрворезних клишеа и скоро сви су црвене боје. Било је могуће користити три пута два иста наслова (први украсни ред наслова), док су остали наслови штампани само једном. Декоративнија су два наслова, на почетку *Псалма* и *Песама Мојсијевих*.

Штампа је двобојна, црно-црвена. Основни текст је штампан црном бојом, а сви велики наслови, почеци текстовних целина, поједина почетна слова, већина великих украсних иницијала и неки мањи иницијали једноставних облика црвене су боје. Штампа је чиста, уједначеног отиска. Прво је ишао отисак црвеном, а потом црном бојом.

НАЗИВ КЊИГЕ И САДРЖАЈ

Изворни назив књиге, наведен у колофону, јесте **Псалтирь** (Псалтир). Осим 150 *Давидових псалмама*, укључујући уводне молитве (л. 1–137) и библијске псалме (л. 137'–147), овај штампани *Псалтир*, који припада типу псалтира с последовањем, има *Часослов* (л. 150–189) и *Месеослов* (од месеца септембра до месеца августа, тропаре и кондаке за празнике и нарочитим светитељима, л. 189' – 265'). Посебне целине, у продужетку, чине *Правила о пошти* за вишедневне постове у току године (л. 266–303), *Слово о Фрузима* (л. 303–304), *Параклис и Акаџисџи Богородици* (л. 305–326), потом *Параклис Свешом Николи* (л. 326'–334') и *Служба на Велику субошу* (334'–350). На последњим страницама књиге (л. 350'–352) монах Теодор је штампано и поменуто три краћа, жанровски различита састава и закључио књигу колофоном (л. 352'). У првом запису наводи списе које је нашао приликом свог боравка у манастиру Хиландару: *Правила великој пошти* и *Слово о Фрузима* (о католицима). Други састав је кратак летопис од Адама до цара Уроша. Испод летописа је дао кратку белешку „конац седмом веку и почело осмом веку” (крај седмог века и почетак осме хиљаде од стварања света, по византијској ери), што се односи на веровање о „последњој години”, седам хиљадитој, у очекивању краја света.⁹ Иза тога следе описи пада Београда и пустошење Срема (л. 352–352')¹⁰ и завршни запис о штампању *Псалтира* (л. 352'). Теодор не даје никакву индикацију о пореклу или ауторству ових записа.

Историјски запис о паду Београда под Турке оставља утисак доживљеног, временски веома блиског догађаја у исказу савременика, могуће чак и неког сведока. Велики пораз је, свакако, снажно одјекнуо међу Србима. Теодор Љубавић оставио је писано сведочанство о томе, после непуна два месеца, када је штампање књиге довршавао. Не зна се ко је аутор записа. Ничим није назначено да је то Теодорова белешка, а ни по начину излагања и стилу није могуће то тврдити.

⁹ Ђ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*, 351; исти, *Горажданска шtamпаруја*, 290.

¹⁰ Касније је овај запис унесен у неке рукописне летописе, види: Ђ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII)*, 351.

Како се из изложеног види, монах Теодор је у оба издања, у *Литургији* и *Псалтиру*, додао саставе мимо оних уобичајених који су излазили у склопу ових литургијских књига. То је учинио у *Литургији* додавши своје дело, поговорни састав *Мољеније Ђура Љубавића*. *Псалтир с последовањем* је обогатио са поменутих неколико разнородних састава. Редакцијске интервенције Теодора Љубавића су ауторске и оригиналне. Њима се, с једне стране, он представља као образовани монах са литерарним склоностима који канонске литургијске текстове обogaђује интерполацијама, а с друге, осавременује их непосредним историјским збивањима, стављајући себе и своје дело у одређено време.

Љубавићев *Псалтир с последовањем* разликује се од *Псалтира с последовањем* Божидара Вуковића (1519–1520) по избору текстова и распореду додатих састава у последовању. У том делу гораждански *Псалтир с последовањем* има више паралела са истоименом књигом из Цетињске штампарије Ђурђа Црнојевића и његовог штампара Макарија из 1495. године.

КЊИГЕ ГОРАЖДАНСКЕ ШТАМПАРИЈЕ (1519–1523)

Описана су три издања Горажданске штампарије: *Литургија* (1519), *Псалтир с последовањем* (1521) и *Мољивеник* (1523). О свакој књизи појединачно изнети су подаци о називу књиге, издавачу Божидару Горажданину, штампарима браћи Љубавић, Теодору и Ђуру, о месту и времену настанка. Пошто књиге немају насловну страницу, ти подаци су преузети из колофона и из додатних састава (*Мољеније Ђурђа Љубавића у Литургији*, кратки летопис и историјски запис о турском освајању Београда 1521. у *Псалтиру*). У опису књига истакнуте су особености морфологије ликових слова и штампарског слога, које се због посебне стилизације издвајају у старом српском штампарству. Наведен је и графички украс књига који чине заставице и бројни декоративни иницијали изведени у техници дрвореза. На крају описа сваке књиге приложен је садржај. Наведени су сви наслови са почецима текстова, изворно на српскословенском језику са разрешеним скраћеницама. У целини су преписани ауторски текст *Мољенија Ђура Љубавића*, поменути додатни кратки састави (списи) и колофони издавача и штампара.

Katarina Mano Zisi

PSALTER WITH ADDITIONAL MATERIAL (GORAŽDE PRINTING HOUSE, 1521)

Summary: Three issues of the Goražde printing house are described: *Liturgiarion* (1519), *Psalter with additional material* (1521) and *Prayer Book* (1523). Each book includes the data regarding the book's title; the publisher – Božidar of Goražde; the printers – the Ljubavić brothers, Teodor and Đuro; the place and time of the origin. Since the books have no title-page, the data were taken from the colophon and from the additional material (Đuro Ljubavić's *Prayers* in the *Liturgiarion*, a short chronicle and a historical text on the 1521 Turkish conquest of Belgrade in the *Psalter*). In the description of the books the morphological features of letters and typesetting are pointed out, which, due to their unique stylization, distinguish themselves in the old Serbian printing. The graphic decoration of the books is mentioned, including the headpieces numerous decorative initials in the wood carving technique. At the end of each book's description there is a table contents. All the titles with the starting lines, originally in Serbian Slavic language, are listed together with clarified abbreviations. The unabridged original text of *Đuro Ljubavić's Prayers*, as well as the mentioned added short texts and colophons of the publisher and printers, are transcribed.

Слика 1. Псалтир с последовањем, лист 137'.

зѣман бѣ пойте разоумно • възурнсе
 гѣ надъзѣкы • бѣ сѣдѣть напрѣсто
 лѣстѣмъ своѣмъ • кнѣзи людьсѣи сѣ
 брашесе сѣбѣмъ авраамкѣмъ • ꙗко бжѣи
 дрѣжавнѣи землѣ сѣлѣ възнесошесе ❖
Псалѣмъ пѣснн Снѣмъ Корѣѣвѣмъ
Втораа Соубѣты, мѣ ❖ ❖

Велѣнѣ нхвалнѣ зѣлѣ • вѣгра
 дѣ ба нашего възгорѣ стѣнѣ кѣго •
 блго корѣнномъ радѣванѣемъ вѣс
 ѣк землѣ • гѣры сѣмскыкѣ реб
 ра сѣверѣва градѣ цѣравелѣнкааго
 бѣ възтежестѣхѣ кѣго знѣкѣмъ ꙗкогда за
 стоупѣйтѣнѣ • ꙗко сѣчѣрѣе землѣсѣи сѣб
 рашесе • Сзнѣдѣшесе възкоупѣ • тѣн
 вѣдѣвшѣ тѣко днѣвшесе • Смоутнѣше
 се подвѣзашесе, трѣпетѣ прѣѣтъ нхѣ •
 тоу болѣзнѣ ꙗко раждающѣнѣ • доу
 хѣмъ боурномъ сѣкроушнѣнѣ корѣблѣ
 дарсѣнскыкѣ • ꙗкоже слѣшахѣмъ тѣко
пѣснѣ вѣгѣ оуѣркѣнѣ, нннзложѣнѣго кнѣнѣ

Слика 2. Псалтир с последованѣем, лист 49'.

Слика 3. Псалтир с последовањем, лист 189'.